

SAB'AI SAYYOR DOSTONI TILI LEKSIKASINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Musurmonova Barchinoy

*Qarshi davlat universiteti Lingvistika : o'zbek tili
mutaxassisligi 2-bosqich magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada “Saba’i sayyor” dostonining leksik-semantik guruhlar asosida tadqiq etilishi, ot leksemalarning semantik guruhlari, dostonda qo’llanilgan milliy-madaniy leksik birliklar, hayvonot nomlari xususida so’z yuritilgan.

Kalit so’zlar: leksik-semantik, ot, forsiy, leksema, paradigma, izohli, uslubiy, geneologik, umumturkiy

“Saba’i sayyor” dostonini leksik-semantik guruhlar asosida tadqiq etish ijodkorning tilning leksik zahirasidan foydalanish imkoniyatlarini atroflicha yoritishda, bu birliklarning o’xshashlik qatori (paradigmasi)dagi mavqei xususida xulosalar berishda muhim ahamiyatga ega. Dostonda shaxs paradigmasi yetakchilik qiladi. Bu paradigma a’zolarining qo’llanishida ayrim tarixiy va uslubiy jihatlar ko’zga tashlanadi. Alisher Navoiy dostonida *bola*, *chaqaloq*, *go’dak* kabi leksik birliklarining forsiy ekvivalenti farzand leksemasidan foydalangan. Shoir farzand so’zini arab tilidagi muqobilini ham qo’llaydi. Bu so’z (*qurratul-aynu*) ham ko’z nuri, ham farzand ma’nosida tushunish mumkin. Shunisi e’tiborliki, shoir baytda pleonazmga yo’l qo’yadi, *qurratul-aynu* va *farzand* so’zlarini yonma-yon keltiradi (*Ani qurratul-aynu farzand etay*). So’zni bu kabi takrorlash chaqaloqni ikki karra - jon-jon deb farzand sifatida qabul qilinganligini ham anglatishi va yana so’zning ikki til birligi ekanligi ham, bu so’zni turli tillarda takrorlash shoh uchun huzur-halovat bag’ishlaganini anglatishi ham mumkin. Dostonda *yigit* leksemasi nafaol, kam qo’llangan. Shoir dostonida shaxs paradigmasiga kiruvchi ktz, kishi, shogird, ustod, mardum singari bir kator leksemalari xam faol kullanilgan. Kiz leksemasining moxpaykar varianti Xitoylik Diloromga nisbatan ishlatilgan. Bundan tashkari unga nisbatan yor, maxvash leksemalari xam kullanilganini kuramiz.

Umuman olganda dostonida kullanilgan leksemalarning semantik guruxlarini kuyida ot turkumiga kiruvchi birliklarni kurib chiyamiz.

Ot leksemalarning semantik guruhlari

Ot-leksemalar leksik ma’nosining tabiatiga qarab turli-tuman LSGga ajratiladi: masalan, dastlab kishi otlari va narsa otlariga ajratilib, kishi otlari o’z navbatida qarindosh-urug’chilik nomlari, amal-mansab nomlari kabi guruhlarga birlashtiriladi.

Narsa otlarida bunday guruhlar ko'pchilikni tashkil etadi: tana a'zolarining nomlari, kiyim-kechak nomlari, o'simlik nomlari va hokazo.

Ayrim leksik semantik guruhlar hajman keng bo'lib, o'z navbatida yana kichikroq guruhlariga ajratiladi; masalan, hayvon nomlarini uy-hayvonlarining nomlari, yovvoyi hayvonlarning nomlari kabi guruhlariga, bular esa o'z navbatida yana ham kichikroq guruhlariga, masalan, o'txo'rlar va go'shtxo'rlarga ajratiladi.

O'zbek tili bo'yicha ot leksemalar doirasida qanday semantik guruhlar mavjudligi hali to'liq aniqlanmagan, faqat qavm-qarindoshlik nomlari, tana a'zolari nomlari, hayvon nomlari kabi bir necha semantik guruhlar o'rganilgan, xolos.

Dostonda qo'llangan hayvonot nomlari. O'zbek tilining tarixiy davrlarida 337 ta hayvonot dunyosiga mansub bo'lgan so'zlar qo'llangan bo'lib, bu nomlar Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'atida qayd etilgan. Ulardan 76 tasi chorva mollari nomlari, 71 tasi esa chorva, chorvachilikka doir so'zlar, 94 ta qush nomlari, 9 ta sudralib yuruvchi hayvonlar nomlari, 48 ta yovvoyi va vahshiy hayvonlar nomlari, 41 ta mayda hayvon va jonivorlar nomlari, 6 ta suv hayvonlari nomlari, 12 ta afsonaviy hayvonlar nomlari. Tilshunos olimlarimiz havonot dunyosiga mansub so'zlarni *chorva mollari nomlari, vahshiy hayvonlar nomlari, sudralib yuruvchi hayvonlar nomlari, qushlar nomlari* kabi turlarga bo'ladi.

“Saba’i sayyor” dostonida qo'llangan hayvonot olamiga oid nomlar xilma-xil. Biz ularning ayrimlarini ko'rib chiqamiz. Shoir dostonida changalzor hayvonlaridan quyidagilarni keltiradi: *g'azol, ajdaho, sher* kabi. Quyidagi misolda xonaki hayvonlardan *ot, xachir, teva* so'zlari qo'llangan:

Yana ming xachir, borchasi tevgom,

Sipehri harundek boriga xirom.

Yana ming teva - har biri kuhtan,

Falak pilicha har biriga badan.

Dostonda tabiat tasviriga oid eng muhim leksik birliklar (bahor fasli misolida). Jahon bog'i ko'p dilkashdir, ammo u yigitlik bahori bilan yana yoqimliroqdir. Kishining umri kecha-kunduz demay o'tsa ham yigitlikda bahor fasli o'yin-kulgi ayyomidir. Hut kirishi, sabzalarga jon bitishi bilan doim tirik va abadiy o'lmas yaratguvchi oftobni hamal sabzazori (burji) tomon yo'llab, tabiat ne'matlarini quyosh harorati bilan parvarish qilish taraddudiga tushadi. Quyidagi baytlarda bahoriy bog' tasvirini berish uchun shoir *yel, bahoriy bulut (Nil daryosiga g'arq bo'lgan fil misoli)* kabi leksik birliklardan foydalangan. Masalan:

Bu yel Iso anfosin isbot etar ki,

Bog' ichra ihyoi amvot etar.

Bahoriy bulut pildek bedarang,

Qilur jilva har yon, bori pilrang.

Rutubat aro go'yo ul xayli pil,

*Bo'lubtur bori g'arqi daryoyi Nil.
Gar andoq emas, bas nedur, ayt buki,
Har yon alardin tomar qatra su(v)
Dema qatrakim, poyaboron degil,
Dema pil, abri bahoron degil.
Chu abri bahori sochib durri nob,
Sabo kojidin rangi gardun kibi.*

Baytning mazmuni: “Xuddi Muso payg‘ambar dam urganidek, subhidamning ruhparvar nasimi esib, suvi qochib qolgan daraxtlarga jon bag‘ishlaydi. Bu tong shabbodasi bog‘ ichidagi o‘liklarni tirgizish bilan Iso nafasiga o‘xshagan hayotbaxshligini isbotlaydi. Fildek to‘xtovsiz yuradigan bahor bulutlari xuddi fil singari har tomonni qoplab oladi. Rutubat ostida qolgan shu fillar to‘dasi (bahor buluti) go‘yo Nil daryosiga g‘arq, bo‘lmish fillarni eslatadi. Agar shunday bo‘lmasa, aytchi, bu nimadir? Axir har tomonga ularning badanidan qatra-qatra shabnam tomib turadiku. Bularni qatra emas, yomg‘ir sollari degin; fil emas, bahor bulutlari degin. Bahor bulutlari dur tomchilarini sochishi bilan chamanzorlar obi-tobiga kelib, yashnab ketadilar”

Keyingi baytlarda gap bahoriy chamanzordagi yashil maysa va gullar xususida boradi.

“Ko‘hna so‘zlar tarixi” kitobida Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan o‘simlik nomlari geneologik jihatdan quyidagicha belgilangan: umumturkiy va o‘zbekcha so‘zlar - 34 ta, arabcha so‘zlar - 53 ta, fors-tojikcha so‘zlar - 204 ta. Bundan tashqari, tilshunos arabcha-forscha va forscha-turkiycha aralash tarkibli 14 ta so‘z mavjudligini qayd qiladi. O‘simliklar olamiga mansub jami 305 ta so‘zdan (foiz hisobida) umumturkiy va o‘zbekcha so‘zlar - 11,1%, arabcha so‘zlar - 14,4%, fors-tojikcha so‘zlar 66,9% va aralash tarkibli so‘zlar - 4,6% ni tashkil etadi.

Dostonda qo‘llanilgan milliy-madaniy leksik birliklar. Alisher Navoiy dostonda lingvomadaniy birlik sifatida tuy leksemasini ham qo‘llaganki, matnda bu leksik birlik bilan bog‘liq holda bir qator uyadosh so‘zlar keltirilgan. Masalan: gulu sabza ayyomi, shahru ko‘y, ayoqchi, ayyomi ayshk tarab, fasli navro‘z, mug‘anniy, chinga vaznida chang, navo chekkil, hay-hay ulang, surud, sur, yor-yor:

*Gulu sabza ayyomida buldi to‘y,
Bo‘lub gulshan oyin bila shahru ko‘y.
Ayoqchi, ketur jomni labbalab ki,
Tuy o‘ldi ayyomi ayshu tarab ki,
Bu sur erur olamafro‘z ham,
Xususan erur fasli navro‘z ham.
Mug‘anniy tuzub chinga vaznida chang,
Navo chekki hay-hay o‘lang, hay o‘lang,*

*Desang senki: jon qardoshim yor-yor!
Men aytayki: munglug' boshim yor-yor!
Navoiy, chu sarmanziling Chingadur,
Surudung dog'i sur aro chingadur
Ayolg'ung necha yor-yor o'lg'usi,
Mening yig'larim zor-zor o'lg'usi.*

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, "Saba'i sayyor" dostonini leksik-semantik guruhlar asosida tadqiq etish ijodkorning tilning leksik zahirasidan foydalanish imkoniyatlarini atroflicha yoritishda, bu birliklarning o'xshashlik qatori (paradigmasi)dagi mavqei xususida xulosalar berishda muhim ahamiyatga ega. Dostonda shaxs paradigmasi yetakchilik qiladi. Bu paradigma a'zolarining qo'llanishida ayrim tarixiy va uslubiy jihatlar ko'zga tashlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бафоев Б. Кўхда сўзлар тарихи.-Т., 1991. 63-6.
2. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент; Фан, - 2010. –Б. 105.
3. Неъматов Д., Расулов Р. Узбек тили систем лексикологияси асослари. - Тошкент : Укитувчи, 1995.
4. Раҳматуллаев Ш. Тил курилишининг асосий бирликлари. -Т.: Университет, 2002.
5. Ҳожиёв А. Узбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. -Тошкент: ФАН, 2010. -77-б
6. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий узбек тили. -Т: "Мумтоз сўз", 2010.